Mosty technokratických kontinuit v Československu Od konca stalinizmu do kapitalistickej transformácie

Matej Ivančík

Katedra všeobecných dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Publikácie *Řídit socialismus jako firmu* od Vítězslava Sommera a spoluautorov a *Architekti dlouhé změny* autorského teamu pod vedením Michala Kopečka možno bez väčšieho preháňania označiť za historiografické počiny roku 2019, predovšetkým z hľadiska metodologického.¹ Obe kolektívne monografie majú mnoho spoločného, ale súčasne sa odlišujú v tom, aký dôraz kladú na ukotvenie subjektu v kontinuite dejinných trendov. Práve analýza ich styčných plôch a presahov, ako aj divergencií, bude predmetom môjho príspevku.

Kontinuita ako nóvum

Kontinuita je v prípade oboch publikácií kľúčovým pojmom. Dalo by sa povedať, že pomocou kontinuity sa oba autorské kolektívy snažia svoje diela legitimizovať. Z tohto hľadiska znamenajú útok na tradične vnímanú periodizáciu socialistických a postsocialistických dejín Československa v stredoeurópskom, respektíve východoeurópskom kontexte. Roky 1956, 1968 či 1989 nie sú designované len ako chronologické pomôcky stredoškolského dejepisu. Predstavujú skôr politické medzníky, ktorých úlohou je poukázať na rozmanité prúdy kontinuit objavujúcich sa napriek, a zároveň na pozadí, či dokonca vďaka politickým cezúram. Expertná kultúra, tento

¹ SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 293 s. + ilustrace, ISBN 978-80-7422-674-8 a 978-80-7285-225-3; KOPEČEK, Michal (ed.): *Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha, Argo – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019, 374 s., ISBN 978-80-257-2808-6, 978-80-7308-914-6 a 978-80-7285-224-6.

technokratický ansámbl, ktorý obe monografie historizujú a dynamizujú, však nevystupuje primárne ako sociologický faktor, tak ako ho problematizuje americký sociológ Gil Eyal v úvode svojej práce *Pôvod postkomunistických elít*.² Experti predstavujú subjekt historickej kontinuity v neustálom konštitutívnom konflikte s politickou mocou, pričom intenzita tohto konfliktu je symbolicky rámcovaná prostredníctvom spomínaných politických cezúr. S istou dávkou generalizácie môžeme túto tézu aplikovať na obe monografie, nakoľko význam politických zmien, napriek ich diametrálne odlišným výsledkom, tu pôsobí ako faktor polemiky, akýsi zamýšľaný spor s doposiaľ prevažujúcim prúdom česko-slovenskej historiografie.

Autorské teamy oboch publikácií síce venujú pomerne značný priestor úvodu do fenoménu technokratizácie spoločnosti, no robia tak najmä z dôvodu objasnenia volatility tohto pojmu v jeho diskurzívnej rovine, ako aj na úrovni spoločensky pretrvávajúcej transformácie, aby následne mohli obe roviny historizovať a definitívne tak zbaviť dejiny neskorého socializmu, respektíve „rozvinutého socializmu“,³ jeho statickosti. V tomto bode sa však obe publikácie začínajú rozchádzať. Nejde len o rámec skúmaných období, keď Vítězslav Sommer a jeho dvaja spolupracovníci (Matej Spurný a Jaromír Mrňka) symbolicky „končia“ rokom 1989, zatiaľ čo Michal Kopeček s kolegami (Tomášom Vilímkom, Václavom Ramešom, Matejom Spurným a Petrom Roubalom) a kolegyňou (Adélou Gjuríčovou) pokračujú hranicu takzvanej nežnej revolúcie do deväťdesiatych rokov. Chronologické limity v tomto prípade nepredstavujú podstatnejší rozdiel *per se*. Je to však práve tento moment, ktorý núti tvorcov monografie *Architekti dlouhé změny* pracovať s postavením subjektu transformácie, jeho prejavmi a diskurzívnym ukotvením v polohe akéhosi nihilistického konštitutívneho pôsobenia. Inými slovami, rok 1989 sa môže javiť ako diskontinuitný moment, ktorý by však „dobře rozbehnutá“ technokratická kontinuita, tak ako je analyzovaná v knihe *Řídit socialismus jako firmu*, mala prekonať. To, čo formuje nový subjekt transformácie, nie je výlučne zmena režimu, ale v prípade expertnej kultúry je to epistemologické prázdno, absencia referenčného rámca – nielen politické vákuum, ktoré táto zmena vytvára – v súčinnosti so schopnosťou, respektíve neschopnosťou toto prázdno vyplniť. Rozdiel medzi oboma publikáciami spočíva najmä v tom, že – jednoducho povedané – analyzujú úplne odlišné formy tohto prázdna.

Ústredným motívom knihy *Řídit socialismus jako firmu* je archeológia moci ako vzájomného vzťahu technokratických elít a straníckej, respektíve politickej nomenklatúry bývalého režimu. Vítězslav Sommer a jeho kolegovia ponúkajú

² EYAL, Gil: *The Origins of PostCommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis – London, University of Minnesota Press 2000.

³ Pozri KOLÁŘ, Pavel: *Soudruzi a jejich svět: Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2019.

ucelený pohľad na viaceré odvetvia riadenia spoločnosti, v ktorých sa akoby ideologický rozmer režimu vytrácal, aby „prenechal opraty“ expertom, nezafarčeným nánosmi stalinizmu. Môžeme tak sledovať nástup expertného riadenia v Československu koncom päťdesiatych rokov ako odpoveď na spoločensko-ekonomickú krízu post-stalinského obdobia, ktorý možno interpretovať aj v intenciách „triedneho boja“ ako dramatický návrat elít do robotníckym pátosom ovenčeného diskurzu štyridsiatych a päťdesiatych rokov. Ak spolu s autormi chápeme reformné šesťdesiate roky ako obdobie, kedy expertíza a politická moc najintenzívnejšie korelovali, potom pokusy o otvorenie verejnej diskusie o demokratizácii spoločnosti, ktoré boli plodom tejto korelácie, nezohrávali významnejšiu než len legitimizačnú úlohu, pomocou ktorej sa podarilo vtedajším predstaviteľom režimu zachrániť socialistické zriadenie. Odhodenie reformného naratívu v politickej dimenzii po roku 1968 znamenalo voľnú cestu pre tú časť technokratov, ktorí boli ochotní viac alebo menej participovať na riadení spoločnosti bez prítomného politického konfliktu ako vitálneho aspektu akéhokoľvek demokratického zriadenia.

Neboli to teda len sovietske tanky a perzekúcie, ktoré prispievali k legitimizácii režimu počas takzvanej normalizácie, ale aj reziduá technokratického diskurzu, ktorý pred rokom 1968 priam organicky dopĺňal reformné politické a ekonomické prejavy „Pražskej jari“. Na to, aby sme pochopili, do akej miery mohla táto kontinuita prispievať k udržaniu legitimacy normalizačnej moci, musíme tézy predstavené v publikácii *Řídit socialismus jako firmu* chápať komplementárne s tézami o legitimitě založenej na symbolickom poriadku vyjadrenom v jazykoch režimu.⁴ Ich štúdium má význam nielen z hľadiska oficiálnych diskurzov moci, ktoré Sommer a jeho kolegovia dôsledne analyzujú predovšetkým pri dynamike definovania životného prostredia, urbanizmu, podnikového manažmentu, ale najmä preto, že umožňujú pochopiť nuansy jazykov opozície voči režimu. Svojim spôsobom, schopnosť aktuálne formulovať legitimitu mocenského diskurzu predstavuje taktiež formu expertízy, ktorá sa najmä v súčasnosti javí ako neobíditeľná.

Z hľadiska vyššie uvedenej otázky kniha *Řídit socialismus jako firmu* predstavuje štúdium kontinuity spravovania spoločnosti. Takýto prístup prináša výsledok hneď na dvoch úrovniach. Po prvé, reflektuje personálne kontinuity v konkrétnych oblastiach, pričom siaha až do tridsiatych rokov, kedy sa technokracia vynára v československom prostredí ako vplyvný hráč s ambíciou ponúkať odpovede, ktoré politika otrásená krízou nebola vždy schopná formulovať. Autori následne sledujú túto líniu, respektíve jej schopnosť pretrvať politické zmeny v takzvanom východnom bloku, až do roku 1989. Po druhé, Sommer so Spurným a Mrňkom toto dynamizáciou globalizujú priestor Československa, nakoľko dôraz na expertné

⁴ Pozri JURČAK, Alexej: *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: Poslední sovětská generace*. Praha, Karolinum 2018, s. 39–50; podobne KOLÁŘ, P.: *Soudruzi a jejich svět*, s. 181–188.

kruhy im umožňuje hľadať paralely s vývojom v kapitalistických krajinách, ktoré si prechádzali vlastnou genézou vzťahov medzi politikou a technokraciou, akcelerovanou rokom 1968. Autorom sa tak darí rozvinúť zdanlivo skrytú kontinuitu v úplne odlišných ekonomických a politických režimoch. Toto – možno ešte stále trochu kontroverzné – porovnávanie akoby oba svety približovalo. Zároveň ale táto interpretácia akoby oslabovala argumenty v prospech štátneho socializmu ako emancipačného projektu, keď ukazuje, ako jeho „výdobytky“ podväzovalo pnutie medzi technokratickými elitami a doménou politiky. Nič na tom nemení, že ekvivalenty takého pnutia prirodzene nachádzame aj vo vtedajších kapitalistických spoločnostiach, hoci v odlišných formách, ovplyvňovaných politicky a ekonomicky konkurenčným prostredím.

Kontinuita a subjekt

Zatiaľ čo práca *Řídit socialismus jako firmu* skúma otázky technokratického vládnutia ako výkladovo a metodologicky ucelené dielo, *Architekti dlouhé změny* zahŕňajú súbor štúdií o separátnych oblastiach s rovnakým zámerom – posunúť kontinuitu za hranice roku 1989. Vítězslav Sommer a jeho spolupracovníci identifikujú a rozoberajú primárny, politicky konštitutívny mocenský konflikt medzi expertízou a politikou, oproti tomu Michal Kopeček so svojím teamom hľadajú miesto subjektu-aktéra v tomto konflikte, pričom tento subjekt sa síce pohybuje v doméne expertného prostredia, avšak akoby mimo oblasti explicitného záujmu riadenia hospodárstva a spoločnosti. Päťica autorov a jedna autorka „objavujú“ z hľadiska svojej témy aj sociológiu, psychoterapiu, právnu vedu či urbanizmus, tieto zdanlivo marginálne sféry technokratickej expertízy, ktorých materiálny význam pre kontinuitu dejín sa umocňuje s ich upadajúcou formálne deklaratórnou prítomnosťou v oficiálnom jazyku režimu, a rovnako aj so spoločensko-ekonomickou krízou osemdesiatych rokov.

Architekti dlouhé změny primárne nie sú architektmi pretrvávajúcej zmeny. Ich význam spočíval v aktívnej schopnosti nachádzať v zákutiach a póroch režimu možnosti artikulovať jazyky substantívnej zmeny, ktorá – ako sa ukázalo až v súvislosti s demokratickou revolúciou – umožnila radikálny prechod spoločenského elitného diskurzu k takzvanému liberálnemu konsenzu. Tento termín, presadzovaný bulharským politológom Ivanom Krastevom, sa v prepojení s jednotlivými oblasťami publikácie o expertných koreňoch postsocializmu javí ako kľúčový pre pochopenie nielen kontinuity niektorých sociálnych fenoménov v Československu po roku 1989, ale predovšetkým pre nastolenie platformy výskumu ekonomickej transformácie, ponovembrových identít či občianskej spoločnosti, respektíve jej ambivalentného etablovania. Používanie pojmu „liberálny konsenzus“ namiesto „neoliberálnej transformácie“ nám v skutočnosti umožňuje poukázať

na dvojznačnost „úspechu“ prechodu na kapitalizmus, a to aj v kontexte strednej Európy. Odbúraním negatívnych konotácií, ktoré so sebou pojem „neoliberalizmus“ v súčasnom diskurze prináša, dokážeme upriamiť pozornosť na autentické aspekty, nástroje, inštitúcie, jazyky a subjekty (nositeľov) tejto transformácie – bez toho, aby sme sa uspokojili s čírym konštatovaním o všemocnosti takzvaného Washingtonského konsenzu či s jeho „obsesiou“ strednou a východnou Európou.

Samozrejme, význam externých tlakov, ale najmä dynamiky konkurencie medzi štátmi bývalého východného bloku nemožno zanedbávať. V tomto duchu priniesol mimoriadne významné interpretácie najmä nemecký historik Philipp Ther vo svojej práci *Európa od roku 1989*.⁵ Avšak, pojem „liberálny konsenzus“ nás upozorňuje na nepripravenosť expertov na fungovanie v rámcoch vtedajšieho chápania liberálnej demokracie. Napriek tomu, alebo možno práve v dôsledku tejto nepripravenosti, boli to práve experti a manažéri, ktorí transformáciu zvládli, a dokonca privítali. Ak však konštatujeme, že na ňu neboli pripravení, respektíve neboli pripravení na jej politickú a inštitucionálnu podobu, ktorú reprezentoval vtedajší liberálny konsenzus, musíme pripustiť existenciu príbuzných alebo čiastkových foriem takéhoto usporiadania spoločnosti už v období neskorého socializmu.

Od subjektu k jazykom transformácie

Washingtonský konsenzus, teda deregulácia, privatizácia a flexibilita pracovných zákoníkov v jednom balíku zamýšľaných politík, nefungoval ako solitér. Je nutné k nemu pripočítať aj tri ďalšie aspekty. Politickú a ekonomickú silu jednotného európskeho trhu, jeho potvrdenie či dokonca umocnenie Maastrichtskou zmluvou, zakladajúcou Európsku úniu, a v neposlednom rade diskurz „návratu do Európy“.⁶ Spolu s Krastevom potom môžeme konštatovať, že táto „absolútna dominancia liberalizmu“, vo fukuyamovskom zmysle, eliminovala potrebu politického zápasu a prenechala pôdu, aspoň na obdobie akútnej transformácie, partikulárnym expertom, zatiaľ čo politický spektakel zostal kultúrnym liberálom z disentu. Aké jazyky však používali experti a technokrati, a ako je možné, že dokázali bez väčších problémov prejsť transformáciou do diametrálne odlišného režimu?

V tejto otázke Kopečkov team v *Architektach dlouhé změny* argumentuje kontinuitou, podobne ako to v iných prípadoch robí publikácia Sommerovho teamu.

⁵ THER, Philipp: *Europe since 1989*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2011.

⁶ Pozri MARK, James – BOGDAN, C. Iacob – RUPPRECHT, Tobias – SPASKOVSKA, Ljubica: *1989: A Global History of Eastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press 2019, s. 132–136.

Okrem oblastí podnikového manažmentu, urbanizmu a životného prostredia, na ktoré sa zameriavajú obe publikácie, predstavuje tento autorský kolektív aj ďalšie odvetvia, ktoré zásadným spôsobom prispeli ku konštituovaniu liberálneho subjektu po roku 1989. Michal Kopeček tak v štúdiu „Vládnout právem: Česká právní věda od ‚represivní legality‘ k právnímu státu, 1969–1994“ (s. 41–101) predkladá tézu takzvaného socialistického právneho štátu. V jeho interpretácii nejde o žiaden oxymoron, ale o pokus socialistických režimov (intenzívnejší v Poľsku a v Maďarsku než v Československu) inštitucionalizovať istú podobu „právneho štátu“, v ktorej by jeho formálna stránka bola čoraz menej závislá od politickej intervencie. Inými slovami, išlo o akúsi technokratizáciu práva, ktorej neskorý príchod, spôsobený najmä citlivosťou voči akýmkoľvek snahám formalizovať právne inštitúty potenciálne smerujúce k emancipácii spoločenskej praxe, sa podľa Kopečka významne podieľal na pripravenosti právnej vedy „absorbovať“ aj iné ideologické diskurzy. Provokatívnosť označenia „socialistický právny štát“ oprávnene vyvoláva ostražitosť. Avšak, je nepochybné, že tento pojem nesmeruje k žiadnej legitimizácii vtedajšieho režimu, a dokonca ani len nenaznačuje liberalizáciu práva. Dôraz na formálnu abstrakciu práva znamenal predovšetkým prvé kroky smerom k jeho depolitizácii, ktorá sa práve po roku 1989 stala leitmotívom voľno-trhového diskurzu. Štúdia by si zaslúžila premostenie k inštitucionálnej analýze, čím by autor mohol výstižnejšie demonštrovať absenciu skutočného liberálneho diskurzu, respektíve prítomnosť jeho redukovaného kultúrneho charakteru, v Československu pred rokom 1989.

Adéla Gjuričová v štúdiu „Proměna socialistického člověka v liberální individuuum? Psychoterapie v Československu po roce 1968“ (s. 185–215) urobila z inštitucionálnej štruktúry, respektíve jej absencie, v prípade psychoterapie jej základnú devízu pri plynulosti transformácie po roku 1989. Neukotvenosť a nezáujem mocenských špičiek o tento inštitucionálne roztrúsený odbor umožňovali jeho protagonistom a protagonistkám pod povrchom oficiálneho jazyka rozvíjať problematiku postavenia jednotlivca vo svete, čím do značnej miery pripravovali objekty a subjekty svojho výskumu a terapie na postsocialistický individualizovaný diskurz. Bolo by príliš odvážne tvrdiť, že psychoterapia ako vedný odbor mala potenciál zasiahnuť širšie vrstvy obyvateľstva, ale ako sféra expertízy sa dokázala prispôbiť potrebám nového režimu. Na to, aby sme však dokázali podniknúť podobný experiment v masovom meradle, bolo by treba skúmať jazyky kolektívnych identít. Niektorým diskurzom, ktoré formovali obyvateľstvo v otázkach intimity, sexuality či rodinného života, sa však vďaka nezájmu politických elít podarilo prežiť aj „normalizačné“ obdobie. Sem patrila napríklad rubrika „Dopis pro Sally“ v časopise *Mladý svět*, ktorého náklad dokázal osloviť obrovské množstvo ľudí, čo z technického hľadiska už možno zaradiť medzi kolektívne diskurzy.

Presah, ktorý publikácia *Řídit socialismus jako firmu* iba naznačuje a *Architekti dlouhé změny* „dotahujú“ za obzor Novembra 1989, možno trochu vágne pozorovať pri sfére „vzťahu človeka a spoločnosti k prostrediu“. Kontinuita v environmentálnych otázkach a v urbanizme a mestskom plánovaní priniesla značne ambivalentné dedičstvo. Málo kde si uvedomujeme prítomnosť minulého režimu a jeho prepojenosť so súčasnosťou tak intenzívne ako v uvedených oblastiach. Matěj Spurný a Petr Roubal v svojich kapitolách podrobne analyzujú rozklad socialistickej modernity, v šesťdesiatych rokoch úzko prepojenej s politickým diskurzom demokratizácie, ktorý vyústil až do rýdzo depolitizovaného jazyka investorov rozhodujúcich o povahe miest, a rovnako o „biologizovanej ekológii“, ktorá po roku 1989 nebola schopná formulovať spoločenskú kritiku vzťahu človeka a prírody inak než vo forme variácií na „filozofiu“ *new age*. Zatiaľ čo v prípade urbanizmu pomohlo postupné odbúravanie modernistických myšlienok, hoci spočiatku dobre mienené, nástupu postmodernej relativizácie a eventuálne aj zanevretiu na urbanistické plánovanie ako politicky relevantnú expertízu, osud ekologickej expertízy sa ešte na prelome režimov javil ako úspešný prípad transformácie politickej opozície do štátotvornej idey. Paradoxne, bol to práve protirežimový politický charakter a relatívna viditeľnosť aktivizmu, ktoré konfrontáciu ekologického hnutia s novou ekonomickou realitou, a v konečnom dôsledku aj s ostatnými zložkami jazykov technokratických elít (najmä ekonomickými), premenili na nostalgiu za verejným charakterom politiky.

Monografie *Řídit socialismus jako firmu* a *Architekti dlouhé změny* sú viac dejinami súčasnosti ako dejinami minulého režimu. Ostatne, historiografia vo svojej aktuálnej podobe by mala vždy reflektovať diskurz, v ktorom je produkovaná. Mala by ho formulovať, problematizovať, kritizovať alebo posúvať jeho interpretačné limity. Z tohto hľadiska sú obe publikácie aj dejinami formovania kapitalizmu v strednej Európe, s dôrazom na Československo. Súčasne sú aj dejinami formujúcich sa jazykov jeho kritiky. Autori ju naštartovali zásadnou historizáciou zdanlivo nespojitých diskurzívnych zlomov, ktoré máme tendenciu vnímať cez prizmu veľkých medzníkov, akými boli roky 1956, 1968 či 1989. Za najväčší prínos tohto komplementárneho počinu, akokoľvek autenticky a samostatne obe knihy oslovujú historickú obec i laické publikum, možno považovať práve tento rozmer.

Abstract

The review analyzes contact areas and divergences of two publications with a similar topic: Řídit socialismus jako firmu: Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989 [Running Socialism Like a Company: Technocratic Governance in Czechoslovakia, 1956–1989] (Prague: Nakladatelství Lidové noviny and Ústav

pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) by Vítězslav Sommer and his two co-authors, and Architekti dlouhé změny: Expertní kořeny postsocialismu v Československu [Architects of the Long Change: Expert Roots of Post-Socialism in Czechoslovakia] (Prague: Argo, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, and Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2019) by a team of six authors led by Michal Kopeček, who is also the book's editor. The reviewer sees both collective monographs as the Czech historiographic feats of 2019, particularly from a methodological viewpoint. In his opinion, their key common feature is an emphasis on historical continuity, whereby they question the traditionally perceived periodization of Czechoslovakia's socialist and post-socialist history in the Central European context and also show how it was contributing to maintaining the power's legitimacy. Sommer's project also uses the continuity as a tool of comparison of different (socialist and capitalist) political regimes from the viewpoint of governance expertization, while Kopeček's project permits advancing beyond the historical milestone of 1989 and finding sources of acceptance of the "liberal consensus" after the restoration of capitalism in the previous period of Czechoslovakia's existence. The reviewer illustrates the above approach using selected studies from the latter publication, which deal with different spheres in which experts were active: legal science (with Kopeček's provocative proposition of a "socialist legal state" – socialistický právní stát), psychotherapy, urbanism and ecology. He opines that both publications deal with contemporary history and the formation of capitalist systems in Czechoslovakia and Central Eastern Europe rather than the history of the previous regime. At the same time, they also present the history of the formation of languages of criticism of the restored capitalism, which the reviewer sees as their greatest contribution.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; experts; expert thinking; management; governance; technocracy; State Socialism; Post-Stalinism; Czechoslovak normalization; Post-Socialism; historical continuity; law Science; psychotherapy; ecology; urbanism
Československo; experti; expertní myšlení; řízení; vládnutí; technokracie; státní socialismus; poststalinismus; normalizace; postsocialismus; historická kontinuita; právní věda; psychoterapie; ekologie; urbanismus